

Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Departement Klassieke Studies - Afdeling Oude Geschiedenis

**De Tungri in het Imperium Romanum
tijdens het Principaat**

Deel II : De Bronnen

Verhandeling aangeboden tot het bekomen van
de graad van Doctor in de Geschiedenis door
ROBERT NOUWEN

Promotor: Prof. Dr. H. DEVIJVER
Leuven, 1993

DEEL II. DE BRONNEN.

1. De literaire bronnen.

Onder de literaire bronnen worden alle sleutelpassages opgenomen die relevant zijn voor het ontstaan en de geschiedenis van de civitas Tungrorum en de auxilia Tungrorum tijdens het principaat. Dit houdt in dat al de teksten opgenomen werden die de Tungri vermelden, voor zover zij betrekking hebben op het principaat. Ook werden die passages uit Caesar geciteerd die van belang zijn voor de wordingsgeschiedenis van de civitas Tungrorum. De auteurs werden chronologisch geordend. De gebruikte editie werd met een * gemerkt. Na de tekst volgt het tekstkritisch apparaat. De tekstkritische problemen die zich in de geciteerde passages stellen, zijn meestal enkel van filologische aard. Derhalve zullen wij hier enkel de verschillende tekstvarianten vermelden. Voor verdere detaillering kan men teruggrijpen naar de gebruikte editie. Daar waar de varianten wel inhoudelijke problemen stellen, zal daar dieper op ingegaan worden.

1.1. C. Iulius Caesar.

Hoewel Caesars De bello Gallico in zijn totaliteit, en vooral de passages over de strijd tegen de Eburones, belangrijk zijn voor de historische ontwikkelingen van de bestudeerde regio, worden hier enkel die passages geciteerd die een directe relevantie voor het onderwerp hebben; d.w.z. de passages die rechtstreeks in verband kunnen gebracht worden met de bepaling van de etnische herkomst van de Tungri en met de problematiek van Atuatuca.

- C. IULI CAESARIS Commentariorum pars prior qua continentur libri VII de bello Gallico cum A. Hirtili supplemento (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis), R. DU PONTET, 1972 (=1900).
- C. IULI CAESARIS de bello Gallico, ed. by T. RICE HOLMES, 1979 (=1914).
- CAESAR, Guerre des Gaules, texte ét. et trad. par L.-A. CONSTANS, (Coll. G. Budé), 2 dln., 1967(9)-1972(10).
- CAESAR, The Gallic War, by H.J. EDWARDS, (Loeb Classical Library), 1966.
- C. IULII CAESARIS, Commentarii de bello Gallico, erklärt von F. KRANER, W. DITTENBERGER & H. MEUSEL, (3dln.), 1967.
- C. IULIUS CAESAR, Bellum Gallicum, herausgegeben von G. DORMINGER (Tusculum), 1977(4).*

Nederlandse vertaling:

- C. IULIUS CAESAR, De Gallische oorlog, vert. J.J.A.L. HUMBLE (Klassieke Galerij, 45), 1968(5).

1.1.1. De bello Gallico, II, 4, 10.

Condrusos, Eburones, Caerosos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

Varianten: condrusos: -uosos, -oosos, -uosos; caerosos: c(a)erosos; p(a)emanos: caemanos.

De Condrusi, Eburones, Caerosi, Paemani, die met één naam Germanen genoemd worden, schatte men op ongeveer 40.000 man.

1. Waarschijnlijk behoorden deze vier stammen tot de laatste migranten uit Germania. Caesar (BG, II, 4, 1-2) was blijkbaar in ieder geval de mening toegedaan dat een belangrijk deel van de Belgische stammen van Germaanse origine waren: "plerisque Belgas ortos a Germanis". Dit zijn diegenen die Tacitus, Germania, II, 5 met "qui primi Rhenum transgressi" bedoelt en die tijdens de volksverhuizingen van ca. 250-200 v.Chr. in onze gewesten aankwamen (1.3.1.). De volgende inwijkingen vonden plaats ca. 120-102 v.Chr. (Cimbri, Teutones en Ambrones), ca. 100 v.Chr. (Suebi, Vangiones, Triboci en Nemetes), ca. 71-58 v.Chr. (Suebi o.l.v. Ariovistus) en tenslotte 55 v.Chr. (Usipetes en Tencteri)¹.

Deze stammen werden volgens M.E. Mariën in de toenmalige traditie als stamverwanten van de Belgae beschouwd waarbij de gemeenschappelijke wortel in de Urneveldencultuur dient gezocht te worden. Deze Urneveldencultuur vormde in ieder geval een belangrijk element in de samenstelling van de bevolking van de late IJzertijd².

2. Condrusos: vgl. met pagus Condrustis (2.2.2.3.) en het hedendaagse Condruz. Volgens Caesar blijkbaar een Germaans volk, naam evenwel van Keltische herkomst. Zij waren clientes van de Treveri (BG, IV, 6)³.

3. Eburones: naam van Keltische herkomst. Caesar lijkt in V, 27, 6, in tegenstelling met deze passage, op een Keltische herkomst van deze stam te zinspelen. In ieder geval blijkt dat Caesar, evenals andere auteurs uit de oudheid, moeilijk een onderscheid tussen Kelten en Germanen kon maken. Zij waren mogelijk clientes van de Treveri (BG, IV, 6), zeker van de Atuatici (BG, V, 27). Als buurvolkeren worden de Menapii (BG, VI, 5), de Atuatici (BG,

¹Vgl. T. RICE HOLMES, p. LX-LXII; IDEM, Conquest, p. 338 e.v.; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 17 e.v.; R. SEYER, in Germanen, p. 46 & 56; M. TODD, Barbarians, p. 8; H. HEINEN, Trier, p. 19, ook n. 7. Zie evenwel F. KRANER, p. 66: "Sie fühlten sich als Kelten, was sie ja auch in Wirklichkeit waren".

²Zie M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 19, vgl. E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 11. Betreffende de Urneveldencultuur, zie ook M. DESITTERE, De Urneveldencultuur in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee (Diss. Arch. Gand., XI), 1968.

³A. HOLDER, Sprachschatz, I, kol. 1097-1098; IHM, in RE, IV, 1900, kol. 859; T. RICE HOLMES, Conquest, p. 403-404; G. WALSER, Germanen, p. 49; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 277; 332, 333, 336, 382, 428; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 35-36; H. BIRKHAN, Germanen, p. 185; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 30; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 93; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 111.

V, 38), de Segni en Condrusi (BG, VI, 32) geattesteerd¹. Volgens M.E. Mariën kan men mogelijk de necropolissen, die vanaf het begin van de La Tène zo karakteristiek voor de Kempen zijn, aan deze stam toewijzen². Het blijft evenwel een hachelijke onderneming een bepaalde archeologische nalatenschap aan een welbepaalde volksstam toe te wijzen³.

4. Caerosos: volgens A. Holder naam van Keltische herkomst, volgens L. Weisgerber mogelijk ook Germaans. Het volk wordt enkel hier geattesteerd. Mogelijk kunnen zij in de omgeving van Prüm gelocaliseerd worden. E.M. Wightman brengt de stam in verband met de Romeinse pagus Carucum, de latere Frankische pagus Coroascus⁴.

5. Paemanos: enkel bij Caesar geattesteerd, volgens A. Holder en H. Kuhn naam van Germaanse herkomst. L. Weisgerber (p. 337) wijst op een mogelijke Keltische herkomst. Volgens G. Neumann is de naam etymologisch onduidelijk. Mogelijk is er een verband met Famenne (civitas Tungrorum). Deze etymologische verwantschap tussen Paemani en Famenne wordt evenwel door E.M. Wightman betwist. De stam wordt gelocaliseerd in de provincies Namen en

¹A. HOLDER, Sprachschatz, I, kol. 1400-1402; IHM, in RE, V, 1905, kol. 1902-1903; G. WALSER, Germanen, p. 39-40, 49; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 58, 239, 240, 332, 333, 336, 339; H. KUHN, in Rheinische Vierteljahrbücher, 37, 1973, p. 311; M.E. MARIËN, Belgica antiqua, p. 28 & 31; R. SEYER, in Germanen, p. 41; H. HEINEN, Trier, p. 21, ook n. 11; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 12, 31; H. BERNARD, in Römer, p. 48; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 720-721; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 111.

²Zie M.E. MARIËN, Belgica antiqua, p. 15 & 31; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 31. Zie e.g. de Kempense necropolissen van Lommel-Kattenbos: S.J. DE LAET & M.E. MARIËN, in AC, 19, 1950, p. 309-366; Rijkbevorsel: L. STROOBANT, in Ann. Acad. R. Belg., 69, 1921, p. 75-118; Neerpelt: H. ROOSENS & G. BEEEX, Onderzoek van het urnenveld op de "Roosen" te Neerpelt in 1959, AB, 48, 1960; L. VAN IMPE, G. BEEEX & H. ROOSENS, Het Urneveld op "De Roosen" te Neerpelt. Eindrapport, AB, 145, 1973; H. ROOSENS, G. BEEEX & L. VAN IMPE, Bijzettingen uit de Urnenveldentijd te Neerpelt - Grote Heide en Achelse Dijk, AB, 178, 1975; Neerharen-Rekem: L. VAN IMPE, Graven uit de Urnenveldenperiode op het Hangveld te Rekem, AB, 227, 1980; G. DE BOE, in AB, 238, 1981, p. 37-41; AB, 253, 1983, p. 34-37; AB, I,2, 1985, p. 53-62; AB, II,1, 1986, p. 23-26; Kaulille: A. ENGELS & L. VAN IMPE, in AB, 1984, p. 20-25; AB, I,2, 1985, p. 33-35; Achel-Pastoorbos. Vgl. daartegenover S.J. DE LAET, La Belgique, p. 721.

³Vgl. G. WALSER, Germanen, p. 47, ook n. 5 & p. 48; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 721.

⁴Ook Orosius, VI, 7, 14 (naar Caesar). A. HOLDER, Sprachschatz, I, kol. 677; IHM, in RE, III, 1897, kol. 1285; T. RICE HOLMES, Conquest, p. 403-404; G. WALSER, Germanen, p. 49; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 277, 332, 336, 337; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 35-36; M.E. MARIËN, Belgica antiqua, p. 31; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 31; H. HEINEN, Trier, p. 18; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 93; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 111.

Luxemburg¹.

1.1.2. De bello Gallico, IV, 6, 4.

Qua spe adducti Germani latius vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant.

Varianten: latius vagabantur: latius iam vagabantur; fines: finibus; eburonum: eburorum; condrusorum: -onum; treverorum: trebir-; pervenerant: pervenerunt.

Gedreven door die hoop verbreedden de Germanen zich verder en hadden zij het gebied van de Eburones en de Condrusi, die de clientes van de Treveri zijn, bereikt.

1. qui ... clientes,....: uit deze tekst blijkt niet duidelijk of enkel de Condrusi, dan wel de beide volkeren clientes van de Treveri waren (zie ook 1.1.1. onder Eburones)².

1.1.3. De bello Gallico, V, 24, 4-5.

Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes quinque in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit. His militibus Quintum Titurium Sabinum et Lucium Aurunculeium Cottam legatos praesesse iussit.

Varianten: ac: et ; catuvolci: catuolci; his: iis; praesesse: esse.

Eén legioen, dat hij voor kort aan de overzijde van de Po gelicht had, en vijf cohortes zond hij naar de Eburonen wier land zich voor het grootste deel tussen Maas en Rijn uitstreckte en die onder het gezag van Ambiorix en Catuvolcus stonden. Deze soldaten stelde hij onder bevel van de legati Quintus Titurius Sabinus en Lucius Aurunculeius Cotta.

1. Unam legionem: gelegerd te Atuatuca (BG, VI, 32, 3-4). De ligging van dit kamp werd nooit gelocaliseerd. De lichter van dit legioen moet in de winter van 55-54 v.Chr. plaats gevonden hebben³.

¹A. HOLDER, Sprachschatz, II, kol. 921; P. GOESSLER, in RE, XVIII, 1942, kol. 2275-2279; T. RICE HOLMES, Conquest, p. 403-404; G. WALSER, Germanen, p. 49; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 277, 332, 333, 336, 337, 339, 340, 356; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 35-36; H. KUHN, in Rheinische Vierteljahrbblätter, 37, 1973, p. 280 & 305; H. BIRKHAN, Germanen, p. 186-190; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 31; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 720-721; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 118.

²Vgl. E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 380-381; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 15; H. HEINEN, Trier, p. 21, ook n. 11.

³T. RICE HOLMES, p. 53; IDEM, Conquest, p. 105; F. KRANER, p. 55; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 45.

2. quorum pars: Caesar plaatst de kern van het volk tussen Maas en Rijn. In het midden van het gebied lag de vesting Atuatuca (BG, VI, 32)¹.

3. Ambiorix: naam van Keltische herkomst, legendarisch stamhoofd der Eburonen².

4. Catuvolcus: naam van Keltische herkomst³.

5. Q. Titurius Sabinus: Legatus van Caesar en in die hoedanigheid bevelhebber van de troepen bij Atuatuca⁴.

6. L. Aurunculeius Cotta: Legatus van Caesar en in die hoedanigheid bevelhebber van de troepen bij Atuatuca⁵.

1.1.4. De bello Gallico, V, 27, 2.

Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset quod Atuatucis, finitimis suis, pendere consuisset quodque ei et filius et fratris filius a Caesare remissi essent, quos Atuatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent.

Varianten: confiteri: confidere; atuatucis: adua-, aua-, ua-; ei et: ei; a: ab; remissi: missi; atuatuci: ad-.

Hij (Ambiorix) gaf toe dat hij aan Caesar zeer veel verschuldigd was wegens diens weldaden tegenover hem. Door Caesars toedoen was hij immers bevrijd van de schatting die hij aan zijn buren, de

¹IHM, in RE, V, 1905, kol. 1902. Betreffende de geografie, zie recent W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 17 e.v.

²A. HOLDER, Sprachschatz, I, kol. 121; KLEBS, in RE, I, 1894, kol. 1799; T. RICE HOLMES, p. LX; IDEM, Conquest, p. 339; G. WALSER, Germanen, p. 49; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 278, 279, 282, 283, 295; D.E. EVANS, Gaulish Personal Names. A Study of some Continental Celtic Formations, 1967, p. 48 e.v.; H. BIRKHAN, Germanen, p. 205-210; H. HEINEN, Trier, p. 20; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 122. Betreffende de figuur, zie H. VAN LOOY, De historische figuur Ambiorix, in Limburg, 45, 1966, p. 4-36.

³A. HOLDER, Sprachschatz, I, kol. 865; MUNZER, in RE, III, 1899, kol. 1799; T. RICE HOLMES, p. LX; G. WALSER, Germanen, p. 49; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 58, 278, 279, 282, 283, 296; D.E. EVANS, Gaulish Personal Names, p. 70-73; H. BIRKHAN, Germanen, p. 210-212; H. HEINEN, Trier, p. 20; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 122.

⁴RE, VIA, 2, 1937, kol. 1575-1577, nr. 3; H. MEUSEL, Lexicon Caesarianum, II, 2, 1958, kol. 2177-2179; E.G. SIHLER, A Complete Lexicon of the Latinity of Caesar's Gallic War, 1968, p. 178; T.R.S. BROUGHTON, Magistrates, II, p. 199 & 219.

⁵RE, II, 2, 1896, kol. 2555-2556; H. MEUSEL, Lexicon Caesarianum, I, 1958, kol. 377-378; E.G. SIHLER, A Complete Lexicon, p. 17; T.R.S. BROUGHTON, Magistrates, II, p. 199 & 219, III, p. 33.

Atuatuci, pleegde te betalen. En door Caesar werden hem zijn zoon en de zoon van zijn broer teruggezonden die de Atuatuci bij zich in slavernij en aan kettingen gehouden hadden toen zij als gijzelaars gezonden waren.

1. Zinsnede uit de redevoering van Ambiorix aan de Romeinse gezanten C. Arpinus en Q. Iunius. De tekst verwijst naar de ondergeschikte positie van de Eburones ten opzichte van de Atuatuci, maar ook naar het voordeel dat zij tot dan toe uit de Gallische oorlog hadden weten te halen¹.

1.1.5. De bello Gallico, V, 27, 6.

Non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initium videretur.

Galliërs konden moeilijk iets aan Galliërs weigeren, vooral omdat blijkbaar het besluit genomen was de gemeenschappelijke vrijheid te herwinnen.

1. Zinsnede uit een redevoering van Ambiorix aan de Romeinse gezanten C. Arpinus en Q. Iunius. De tekst impliceert blijkbaar de Keltische herkomst van de Eburones. Zie evenwel II, 4 (= 1.1.1.). Hieruit blijkt duidelijk de weifelende houding van Caesar ten aanzien van de afstamming van de Eburones².

1.1.6. De bello Gallico, V, 28, 1.

Arpineus et Iunius, quae audierunt, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam vix erat credendum.

Varianten: arpineus: arpineus, arpinus; audierunt: audierant.

Arpinus en Iunius deelden aan de legaten mee hetgeen zij hadden gehoord. Dezen waren in de war door het plotse voorstel. Zij meenden evenwel dat zij het niet mochten negeren hoewel het door de vijand werd gedaan. Zij waren het meest hierdoor verontrust dat het nauwelijks te geloven was dat de onbekende en onbeduidende 'staat' der Eburones gedurfd had op eigen houtje het Romeinse volk de oorlog aan te doen.

1. ad legatos: Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeus Cotta. Zie BG, V, 24, 4-5 (= 1.1.3.).

2. Het belang van deze tekst schuilt in het feit dat Caesar de Eburones aanvankelijk een civitas ignobilis atque humilis noemde.

¹Vgl. T. RICE HOLMES, Conquest, p. 107-108; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 45.

²Vgl. T. RICE HOLMES, Conquest, p. 338; G. WALSER, Germanen, p. 39-40; F. KRANER, p. 66.

Deze karakteristieken worden nog geaccentueerd door bv. BG, V, 27, 2. Dat de Eburones een relatief onbeduidende stam waren blijkt ook uit de opgave in II, 4 van de troepensterkte die door de respectievelijke stammen kon gemobiliseerd worden. De reden waarom deze stam in zijn *De bello Gallico* op de voorgrond treedt, ligt in het feit dat deze onbekende en weinig betekende stam het aangedurfd heeft de Romeinen de oorlog te verklaren en er bovendien in slaagde zijn vijanden aanzienlijke verliezen toe te brengen¹.

1.1.7. *De bello Gallico*, VI, 2, 3.

Quibus rebus cognitis Caesar cum undique bellum parari videret, Nervios, Atuaticos, Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

Varianten: menapios: ac men-; senones: -as; carnutibus: carno-; a: ab, abs; treveris: -iris.

Caesar, die dit alles vernomen had en zag dat overal de oorlog voorbereid werd, dat de Nervii, Atuatici, Menapii, verbonden met alle Germani Cisrhenani onder de wapens waren, dat de Senones niet op de afspraak verschenen en met de Carnutes en hun burenen gemene zaak maakten, dat door de Treveri de Germanen met talrijke gezanten opgeruid werden, meende dat hij vroeger aan de oorlog diende te denken.

1. Atuatici: vgl. met Atuatuca, Atuatucon, Aduatuca, Atuaca. Naam van Keltische herkomst, volgens G. Neumann evenwel etymologisch onduidelijk. Afstammelingen van de Cimbri en Teutones (BG, II, 29, 4). Door M.E. Mariën wordt deze stam als Germaans bestempeld. Zij waren jarenlang met de omringende stammen in oorlog hetgeen leidde tot de onderwerping van de Eburones. Volgens H. Birkhan gingen de Atuatici vermoedelijk in de Tungri op².

2. Germani Cisrhenani: bedoeld wordt de stammen genoemd in BG, II, 4, 10 (= 1.1.1.) en VI, 32, 1 (= 1.1.9.). Onderzoek van de

¹Vgl. F. KRANER, p. 68. Met het woord *civitas* bedoelt Caesar hier de stam der Eburonen, als een gemeenschap van volwaardige stamleden. Betreffende de betekenis van *civitas*, zie H. MEUSEL, *Lexicon Caesarianum*, I, 1958, kol. 543; E.G. SIHLER, *A Complete Lexicon of the Latinity of Caesar's Gallic war*, 1968, p. 25; H. MERGUET, *Lexikon zu den Schriften Cäsars und seine Fortsetzer*, 1963, p. 163; B.F. SCHÜMANN, *Caesars Wortschatz*, 1977(2).

²A. HOLDER, *Sprachschatz*, I, kol. 47-48; T. RICE HOLMES, *Conquest*, p. 384-387; L. WEISGERBER, *Rhenania*, p. 332, 336, 337, 339, 343, 348, 354, n. 78; R. SEYER, in *Germanen*, p. 41; H. BIRKHAN, *Germanen*, p. 190-192 & 227; M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 28; M.E. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 31; G. NEUMANN, in *Germanenprobleme*, p. 116. Betreffende de Cimbri en de Teutones, zie T. RICE HOLMES, *Conquest*, p. 546-554; S.J. DE LAET, *La Belgique*, p. 720.

persoonsnamen en de plaatsnamen suggereert geen homogene groep, wel een gemengde oorsprong waarin zowel het Germaanse als het Keltische element aanwezig is¹. Deze gemengde oorsprong mag niet verwonderen vermits het grondgebied van deze stammen, ruim genomen, lag in de 'Rijnstreek', het breukvlak tussen de Germaanse en de Keltische wereld, een overgangszone die trouwens ook reeds in de oudheid werd opgemerkt. H. Heinen wijst er evenwel op dat de archeologische nalatenschap van de Germani Cisrhenani, hoewel minder goed onderzocht, deze stammen eerder bij de Keltische cultuurgemeenschap plaatst². Caesar noemt hen Germani Cisrhenani om deze stammen duidelijk van de Germani Transrhenani te onderscheiden³.

1.1.8. De bello Gallico., VI, 5, 4.

Erant Menapii propinqui Eburonum finibus...

De Menapii, de burenen van de Eburones...

1.1.9. De bello Gallico., VI, 32, 1.

Segni Condruisique ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque, legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hostium numero duceret neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret; nihil se de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse.

Varianten: condruisique: -que om.; treverosque: trevir-; unam esse causam: causam ess unam; cogitasse: -avisse.

De Segni en de Condruisi die afstammen van en behoren tot de Germanen, die tussen de Eburonen en de Treveri wonen, zonden gezanten naar Caesar met het verzoek hen niet als vijanden te beschouwen noch te oordelen dat alle Germanen aan deze zijde van de Rijn gemene zaak maakten. Zij hadden zeker niet aan oorlog gedacht of Ambiorix enige hulptroepen gezonden.

1. Segni: enkel bij Caesar geattesteerd. Naam van Keltische herkomst, evenwel door Caesar als Germaanse stam bestempeld, volgens G. Neumann etymologisch onduidelijk. Deze stam dient bij de Condruisi, Eburones, Caerosi en Paemani gevoegd te worden. Zie BG, II, 4, 10 (= 1.1.1.). De stam dient aan de bovenloop van de

¹Vgl. H. BIRKHAN, Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit, 1970, p. 181; M. TODD, Barbarians, p. 8; H. HEINEN, Trier, p. 13 & 21.

²Vgl. G. WALSER, Germanen, p. 38, n. 2; R. HACHMANN, Völker, p. 44; M. TODD, Barbarians, p. 32 e.v.; H. HEINEN, Trier, p. 19; H. VAN ECHEVORT, in Pre- en Protohistorie van de Lage Landen (ed. J.H.F. BLOEMERS & T. VAN DORP), 1991, p. 266.

³E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 13.

Ourthe rond het huidige Laroche gelocaliseerd te worden¹.

1.1.10. De bello Gallico, VI, 32, 3-4.

Tum copiis in tres partes distributis impedimenta omnium legionum Atuatuca contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant.

Varianten: tres partes: tris partis; atuatuca: ad-; atque: et.

Dan deelde hij zijn troepen in in drie delen en bracht de tros van alle legioenen naar Atuatuca over. Dit is de naam van een versterkte plaats die ongeveer ligt in het midden van het land der Eburones waar Titurius en Aurunculeius in winterkwartier gelegen hadden.

1. Tum copiis ...: o.l.v. Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeius Cotta, zie BG, V, 24, 4-5.

2. Atuatuca: over de identificatie van dit versterkt oppidum bestaat reeds een hele literatuur. Talrijke auteurs zoals M.E. Mariën identificeren Tongeren met deze plaats, niet enkel op basis van de tekst van Caesar, maar ook ten gevolge van de overeenkomst in naam en de functie van Tongeren als belangrijk wegenknooppunt. Andere auteurs situeren dit Atuatuca niet te Tongeren en formuleren hiervoor een kleine 30 alternatieven. Inderdaad, de hypothese dat Tongeren ligt boven het Caesariaanse Atuatuca is moeilijk houdbaar en de beruchte nederlaag van de Romeinen tegen de Eburonen dient dan ook elders gezocht te worden. In de stad zelf werden bovendien geen sporen van een bezetting voor het 2de decennium v.Chr. aangetroffen².

3. Id castelli nomen est: twee vertalingen zijn grammaticaal mogelijk: "Dit is de naam van een versterkte plaats" of "Dit is de (inlandse) benaming voor een versterkte plaats". Rekening houdend met de context, de plaatsnaam Atuatuca (Tungrorum) en de stamnaam Atuatuca, dient voor de eerste mogelijkheid geopteerd

¹A. HOLDER, Sprachschatz, II, kol. 1444; T. RICE HOLMES, Conquest, p. 338 e.v., 403-404; KEUNE, in RE, IIA, 1921, kol. 1075-1076; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 332, 333, 336, 337; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 720-721; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 118-119.

²Een éérste belangrijk overzicht van deze problematiek biedt T.RICE HOLMES, Conquest, p. 371-384. Betreffende status quaestionis en de literatuur tot 1975, zie M. LESENNE, Repertorium, p. 57-60. Recent nog W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 18-19 & 25. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 45; M.E. WIGHTMAN, Gallia, p. 30 & 40. Vgl. ook J. MERTENS, Naissance d'une ville: Atuatuca Tungrorum - Tongres, in Revue Archéologique de Picardie, 1984, p. 41-48; A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Het project "stadsonderzoek" te Tongeren. De oudste (?) bewoning, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 1-7; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, interimverslag 1987, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 107-124.

te worden¹.

1.1.11. De bello Gallico, VI, 34, 8.

Dimittit ad finitimas civitates nuntios Caesar; omnes evocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

Varianten: dimittit ... caesar: caesar ... dimittit; ad se vocat: evocat; periclitetur: -aretur; pro tali facinore: om..

Caesar zond boden naar de naburige stammen. Hij riep allen op met uitzicht op buit het land der Eburonen te plunderen zodat in de wouden eerder het leven van Galliërs dan een legioensoldaat gevaar liep, tegelijk ook zodat, omsingeld door een verpletterende overmacht, voor een dergelijke misdaad wortel en naam van het volk uitgeroeid werden. Snel stroomde van overal een grote massa samen.

1. Het woordgebruik Gallorum vita dat op de Eburones terugslaat lijkt opnieuw te impliceren dat Caesar deze stam als Kelten beschouwt (Zie ook 1.1.1).

2. ut potius ... periclitetur: Caesar nodigt de naburige stammen uit het land van de Eburones te plunderen en te vernietigen. Zijn doelstelling is tweevoudig: wraak nemen op de stam en het leven van zijn manschappen sparen².

3. stirps ac nomen civitatis tollatur: zeker na de razzia's tegen de Eburonen en hun bondgenoten bleef tussen de Eifel en de oostelijke Ardennen een heel gebied zonder een duidelijke organisatie. Hierbinnen figureerden een aantal kleine groepen. De Eburones en de Atuatuca verdwenen evenwel uit de historiografie. Hun plaats werd daar ingenomen door de Tungri die voor de eerste maal door Plinius vermeld worden (zie 1.2.1.)³.

1.1.12. De bello Gallico, VI, 35, 8-10.

"... Tribus horis Atuatuca venire potestis; huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit; praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit neque quisquam egredi extra munitiones audeat". Oblata spe Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Atuatuca contendunt usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

¹Zie W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 19. Ook M.E. WIGHTMAN, Gallia, p. 30: "Since Atuatuca may simply mean 'the fortress' and Atuatuca 'the fortress people', the identification is not inevitable".

²Zie T. RICE HOLMES, Conquest, p. 125 e.v.

³Zie E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 53.

Varianten: atuatucam: adu-; ne murus: numerus; oblata: oblecta, obiecta, [hac] oblata, oblata [ea], oblata [tanta]; atuatucam: ad-; duce: om..

"... In drie uren kunnen jullie in Atuatuca zijn. Daarheen heeft het Romeins leger al zijn goederen samengebracht. Het garnizoen is zo onderbemand dat het niet eens de wal kan bezetten en dat niemand durft de verdedigingswerken te verlaten". Met dit vooruitzicht lieten de Germanen de reeds gemaakte buit op een verborgen plaats achter. Zelf ijlden zij naar Atuatuca, geleid door dezelfde man van wie zij dit gehoord hadden.

De passage handelt over de plundertochten van de Sugambri in het land der Eburonen in 53 waarbij ook het Romeinse kamp bij Atuatuca het doelwit was¹.

¹Vgl. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 48; T. RICE HOLMES, Conquest, p. 125 e.v.

1.2. C. Plinius Secundus.

- PLINY, Natural History, with an English translation in ten volumes, (Loeb Classical Library),
- vol. II, libri III-VII, by H. RACKHAM, 1961.
- vol. VIII, libri XXVIII-XXXII, by W.H.S. JONES, 1963.
- PLINE, Histoire Naturelle, (Coll. G. Budé),
- livre XXXI, texte ét., trad. et com. par G. SERBAT, 1972.*
- C. PLINIUS SECUNDUS, Naturalis Historia, ed. L. IAN & C. MAYHOFF, 6 vol. (Teubner), 1967-1970.*

1.2.1. Naturalis historia, IV, 106.

A Scaldi incolunt [texero] Texuandri pluribus nominibus, dein Menapi, Morini ora Marsacis iuncti pago qui Gesoriacus vocatur, Britanni, Ambiani, Bellovaci, Bassi; introrsus Catoslugi, Atrebates, Nervi liberi, Veromandui, Suaeuconi, Suessiones liberi, Silvanectes liberi, Tungri,

Varianten: texero: exerui, -rui, externa, -ra; texuandri: texa-, toxa; menapii: merapii; ora marsacis: -ci, -cii, -sucis, oro marsacis, -ci, ansaci; gesoriacus: chersicaus, cersiacus, ger-, cher-; ambiani: ambianni; bellovaci: bello, belluagi; bassi: basi, hassi; catoslugi: catus-, catoslogi; atrebates: atrevates; veromandui: vir-; suaeuconi: sueuconi, suec-; ulmanectes: -neetes, -netes, ulhanectes, subanecti, silvanectes.

In het gebied vanaf de Schelde wonen de Texuandri onder verschillende namen, vervolgens de Menapi, de Morini op de grens met de Marsaci, verenigd in een dorp dat Gesoriacus wordt genoemd, de Britanni, de Ambiani, de Bellovaci, de Bassi; nog meer landinwaarts de Catoslugi, de Atrebaten, de Nervii (een vrij volk), de Veromandui, de Suaeuconi, de Suessiones (vrij), de Silvanectes (vrij), de Tungri,...

1. Texuandri: ook Taxandri, naam van Germaanse herkomst, gevestigd in de Kempen, niet afzonderlijk vermeld door Caesar. De stam hoorde mogelijk tot de Germani cisrhenani. De Texuandri hebben voor zover bekend geen eigen legereenheden voortgebracht. Dit wijst erop dat het vermoedelijk om een zeer kleine stam ging. Men neemt bijgevolg ook aan dat hun stamgebied tot de civitas Tungrorum hoort¹.

2. Nervi liberi: d.w.z. dat de Nervi evenals de Suessiones en de Silvanectes zeker sedert de regering van Augustus terug bij de civitates liberae gerekend worden. Deze voorkeursbehandeling viel de Tungri blijkbaar niet te beurt. De bronnen delen evenwel niet mee of zij tot de civitates foederatae of dediticiae - stipendiariae hoorden. E.M. Wightman meent dat de Tungri stipendiariae

¹Vgl. E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 483-484; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 36; H. BIRKHAN, Germanen, p. 196-197; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 59; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 95; G. NEUMANN, in Germanenprobleme, p. 115-116.

waren¹.

3. Tungri: naam van Keltische, (mogelijk Germaanse ?) oorsprong, volgens G. Neumann etymologisch onduidelijk. De stam is volgens Tacitus zonder twijfel van Germaanse origine (zie Tacitus, *Germania*, II, 5 = 1.3.1.). De stam wordt hier voor de eerste maal geattesteerd. Wightman wijst op een mogelijk artificiële oorsprong².

1.2.2. *Naturalis historia*, XXXI, 12.

Tungri, civitas Galliae, fontem habet insignem plurimis bullis stillantem, ferruginei saporis, quod ipsum non nisi in fine potus intellegitur. Purgat hic corpora, tertianas febres discutit, calculorum vitia. Eadem aqua igne admoto turbida fit ac postremo rubescit.

Varianten: stillantem: stilla-; calculorum: -rumque; eadem: -dest, adem; admoto: -ta.

De Tungri, een civitas in Gallia, bezitten een vermaarde bron die borrelt met talrijke waterbellen, met de smaak van ijzer, die men slechts gewaarwordt als men het water gedronken heeft. Zij zuivert het lichaam, verdrijft de driedaagse koorts en ongemakken van stenen in de blaas. Op het vuur wordt hetzelfde water troebel en vervolgens rood.

1. fontem habet: in de onmiddellijke nabijheid van Tongeren liggen de zgn. Pliniusfontein en de "IJzerbron". Deze laatste, op de noordwestelijke helling van het stadsplateau, was alleszins nog tijdens de Middeleeuwen bekend. Bij het afgraven van zand buiten de noorderpoort, ontdekte men in 1959 de eikehouten beschoeiing van een bronbekken. In de vulling lagen enkele scherven van aardewerk uit de Romeinse tijd³. Niettemin is het niet duidelijk of Plinius werkelijk deze bronnen bedoeld heeft. Enkele auteurs menen dat de gegevens van Plinius ook van toepassing kunnen zijn op de bronnen van Spa⁴.

¹Vgl. M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 58; E.M. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 55-56.

²A. HOLDER, *Sprachschatz*, II, kol. 1985-1991; K. SCHERLING, *Tungri*, kol. 1348-1349; L. WEISGERBER, *Rhenania*, p. 273 e.v.; C.B. RÜGER, *Germania Inferior*, p. 36; H. KUHN, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 37, 1973, p. 278; M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 59; E.M. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 53; G. NEUMANN, in *Germanenprobleme*, p. 119-120. Zie evenwel 1.3.1.

³Zie W. VANVINCKENROYE, *Tongeren*, p. 45-46.

⁴Zie K. SCHERLING, *Tungri*, kol. 1346; E. NORDEN, *Germanische Urgeschichte*, p. 397; M. LESENNE, *Repertorium*, p. 75-76. Vgl. G. SERBAT, p. 105-106.

1.3. P. Cornelius Tacitus.

1.3.1. Germania, II, 4-5.

- TACITE, La Germanie, texte ét. et trad. par J. PERRET, (Coll. G. Budé), 1967(3).*
- TACITUS, Germania, transl. by M. HUTTON, revised by E.H. WARMINGTON, in Tacitus in Five Volumes, I, (Loeb Classical Library), 1970(2), p. 117-215.
- CORNELII TACITI de origine et situ Germanorum, ed. J.G.C. ANDERSON, 1970 (=1938).
- P. CORNELII TACITI, Germanis, ..., ed. E. KOESTERMANN (Teubner), 1970.

Quidam, ut in licentia vetustatis, pluris deo ortos plurisque gentis appellationes, Marsos, Gambrivios, Suebos, Vandilios adfirmant, eaque vera et antiqua nomina. Ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum, quoniam qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ac nunc Tungri, tunc Germani vocati sint; ita nationis nomen, non gentis, evaluisse paulatim, ut omnes primum a victore, ob metum, mox et a se ipsis invento nomine Germani vocarentur.

Varianten: suebos: sueus; sint: sunt; mox et: mox etiam.

Sommigen, en het verre verleden veroorlooft deze vrijheid, beweren dat de god (Mannus) nog meerdere zonen gehad heeft en dat er nog meerdere namen naar het volk (d.h. nach dem jeweiligen Stammesvater, K. Kraft) geweest zijn, namelijk Marsi, Gambrivii, Suebi, Vandilii, en dit waren echte en oude namen. Overigens, het woord Germania is recent en sedert kort in gebruik, aangezien zij die als eersten de Rijn zijn overgestoken en de Galliërs hebben verdreven en nu Tungri genoemd worden, toen Germani heetten; zo kwam de naam van een stam, niet van een volk geleidelijk in zwang zodat allen met de nieuwe naam van "Germanen" genoemd werden, eerst door de overwinnaar (= de Tungri) om (de) vrees (uit te drukken), weldra ook door henzelf¹.

1. Germania, II, 5 is één van de meest besproken passages uit het oeuvre van Tacitus. De idee van de tekst kan als volgt samengevat worden: de naam Germani was oorspronkelijk de naam van de stam die gedragen werd door de eerste invallers in Gallië. Deze inwijkelingen die aanvankelijk niet al te zeker waren van hun positie in het vijandelijke gebied, stelden al de stammen van over de Rijn als Germanen voor, en om die reden ook bereid hen te steunen. Later werd deze naam als nationale naam overgenomen. De hoofdgedachte is dus dat de naam Germanen de extensie is van een stamnaam, een procédé dat trouwens vaker in de geschiedenis voorkomt. Aan de hoofdgedachte wordt een motief toegevoegd. De oorzaak voor de extensie is gelegen in de vrees 'ob metum'. Het gaat niet enkel om de vrees van de invallers wegens hun nog wankele positie, maar vooral ook om de vrees van de overwonnenen, van diegenen die in de invloedssfeer van de Germanen kwamen.

¹Vgl. K. KRAFT, Germania, p. 42.

Zowel de Belgae (Caesar, BG, II, 4) als de Treveri en de Nervii (Tacitus, Germania, 28) gaan prat op hun Germaanse herkomst. De meldingen van Caesar en Tacitus aangaande deze stammen ondersteunen bijgevolg de betekenis van deze tekst¹.

2. "qui primi Rhenum transgressi": zijn de inwijkelingen van ca. 250-200 v.Chr. Ca. 500 v.Chr. vond reeds een eerste invasie van Germanen plaats. Deze kan evenwel buiten beschouwing gelaten worden. De naam "Germani" kwam bij de Galliërs inderdaad pas in zwang bij een 2de invasie van Germanen, niet veel later dan 250 v.Chr. Deze veronderstelling wordt mogelijk ondersteund door archeologisch materiaal dat getuigt van migraties, eventueel krijgshaftig, in de midden La Tène-tijd die stammen vanuit de Rijnstreek in het land tussen Maas en Seine binnenbrachten². Het gaat dus duidelijk niet enkel om de Tungri zoals Tacitus hier verkeerdelijk stelt, wel om een groep van stammen die zich vestigden in het noordoosten van Gallia tussen de Treveri en de Menapii. K. Kraft wijst er bovendien op dat juist het 'inventum nomen' op deze stammen slaat waarbij de oorspronkelijke stamnaam, zoals bv. Tungri, wat op de achtergrond trad. Later werd er evenwel onderscheid tussen deze verschillende stammen gemaakt en komen ook de onderscheiden namen aan de oppervlakte³. Deze stammen worden door Caesar B.G. II, 4 en VI, 2; 32 Germani Cisrhenani genoemd. Caesar vermeldt hier de Eburones, Condrusi, Paemani, Segni en Caeroesi. Er waren echter ook zeker andere stammen die Caesar niet afzonderlijk vermeldde zoals de Texuandri, Baetasii en ook de Tungri. De reden waarom Caesar hen niet vernoemde, dient zoals E. Norden en K. Scherling veronderstellen, waarschijnlijk gezocht te worden in het feit dat zij te onbeduidend waren en voor de Romeinen geen echte moeilijkheden veroorzaakten. Mogelijk hadden zij de zijde van Caesar gekozen zoals ook de Ubii en de Treveri bij gelegenheid hadden gedaan⁴. Na de razzia's van Caesar tegen de Eburones werden de Tungri de meest belangrijke bevolkingsgroep en gaven uiteindelijk ook hun naam aan de civitas. Hier ligt waarschijnlijk de oorzaak voor de vergissing van Tacitus die een eeuw na deze gebeurtenissen schreef.

3. "qui nunc Tungri, tunc Germani vocati sint": diegenen die in Tacitus' tijd Tungri werden genoemd, noemde men oorspronkelijk Germanen. Het feit dat de Tungri hun naam aan de civitas gaven, wil niet zeggen dat andere stammen niet verder bleven bestaan. Onder meer de Condrusi worden in de inscripties duidelijk vermeld

¹Vgl. R. HACHMANN, Völker, p. 48; R. SEYER, in Germanen, p. 56.

²Zie M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 17-18, door de auteur bestempeld als Belgae. Betreffende de datering, vgl. ook M. TODD, Barbarians, p. 8: "The most likely general context appears to be the second century BC".

³Zie K. KRAFT, Germania, p. 44-45.

⁴Bv. Caesar, BG, II, 24, 4. Zie M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 42; H. HEINEN, Trier, p. 22; H. BERNARD, in Römer, p. 45.

(CIL,VII,1073 = 2.2.2.3.)¹

4. ita ... paulatim: ondanks de vrij talrijke commentaren vindt men in de belangrijkste tekstuitgaven toch een eensgezinde vertaling terug:

- attaché à une peuplade, et non à une nation (J. Perret).
- a tribal, not a national name (M. Hutton).
- thus what had been the name of a tribe, not of the whole race (J.G.C. Anderson).

Natio duidt in deze visie dus duidelijk een specifieke stam aan terwijl gens het ras of een geheel van stammen aanduidt. Het gebruik van deze woorden is in het Latijn echter niet steeds eenvormig, waardoor ook deze problematiek ontstond.

In dat licht dient even aandacht geschonken te worden aan de thesis van K. Kraft. In het eerste deel van de tekst (II,4) is sprake van gentis appellationes die als vera et antiqua nomina bestempeld worden. In het tweede deel (II,5) wordt van Germania beweerd dat het geen nomen gentis is maar een vocabulum recens en inventum nomen. Dit zal van belang blijken voor een goed begrip van de passage nationis nomen, non gentis. Gens, natio en lingua zijn volgens Kraft drie varianten op een gelijkwaardig thema en wijzen respectievelijk op eenzelfde bloedverwantschap, geografische herkomst en taal. Dit houdt in dat het inventum nomen verwijst naar natio, de geografische herkomst. Er dient wel opgemerkt dat op het ogenblik dat de Germani de Rijn overstaken, het woord Germania nog niet bestond en bijgevolg nog geen nomen nationis was. Deze extensie gebeurt slechts in een tweede fase. Tacitus zou in deze visie van K. Kraft dus zeker niet verwezen hebben naar een deel van het geheel².

Vanuit historisch oogpunt betekent dit dat de Germani Cisrhenani niet noodzakelijk eenzelfde culturele nalatenschap dienen te etaleren vermits zij ook niet noodzakelijk bloedverwant of beter volksverwant zijn. Dit komt bijzonder goed overeen met de diversiteit, Keltisch en Germaans, die binnen de regio van de Germani Cisrhenani waarneembaar is.

5. a se ipsis wordt door Tacitus hier ten onrechte geschreven. De Germanen over de Rijn noemden zichzelf nooit collectief Germani. De individuele Germanen noemden zichzelf zo enkel wanneer zij in Romeinse dienst waren en in een Romeinse context spraken. Voor de 11de eeuw hadden de Germanen echter geen eigen nationale naam³.

¹Vgl. R. HACHMANN, Völker, p. 48.

²Zie K. KRAFT, Germania, p. 9 e.v.

³Betreffende deze passage in zijn geheel verwijzen wij verder naar: J.G.C. ANDERSON, p. 42 e.v.; E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 397; M. HUTTON & E.H. WARMINGTON, p. 132-133; K. SCHERLING, Tungri, kol. 1348. Vgl. daarentegen met W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 20.

1.3.2. Agricola, XXXII, 3.

- P. CORNELII TACITI, ..., Agricola,..., ed. E. KOESTERMANN (Teubner), 1970.*
- TACITE, Vie d'Agricola, ed. H. GOELZER (Coll. G. Budé), 1967.
- TACITUS, Agricola, translated by M. HUTTON, revised by R.M. OGILVIE, in Tacitus in five volumes, I (Loeb Classical Library), 1970.
- CORNELII TACITI de vita Agricolae, ed. R.M. OGILVIE & I. RICHMOND, 1967.
- H. HEUBNER, Kommentar zum Agricola des Tacitus, 1984.

In ipsa hostium acie inueniemus nostras manus: agnoscent Britanni suam causam, recordabuntur Galli priorem libertatem, tam deserent illos ceteri Germani, quam nuper Usipi reliquerunt.

Varianten: tam deserent ... quam: itam, deserent ... tamquam.

Tot zelfs in de linies van de vijand zullen wij troepen aantreffen die aan onze zijde staan: de Britanni zullen hun zaak herkennen, de Galliërs zullen terugdenken aan hun vroegere vrijheid, de overige Germanen zullen hen (de Romeinen) in de steek laten zoals nog kort geleden de Usipeten deden.

1. Uittreksel uit de rede van de Britse hoofdman Calgacus (XXX-XXXII), die de Britanni tot de strijd aanspoort. Met ceteri Germani worden vooral de Batavi en de Tungri bedoeld¹.

1.3.3. Agricola, XXXVI, 1.

Ac primo congressu eminus certabatur; simulque constantia, simul arte Britanni ingentibus gladiis et brevibus caetris missilia nostrorum vitare vel excutere, atque ipsi magnam vim telorum superfundere, donec Agricola quattuor Batavorum cohortes ac Tungrorum duas cohortatus est, ut rem ad mucrones ac manus adducerent; quod et ipsis vetustate militiae exercitatum et hostibus inhabile, parva scuta et enormes gladios gerentibus; nam Britannorum gladii sine mucrone complexum armorum et in arto pugnam non tolerabant.

Varianten: simulque: que del.; quattuor: om.; batavorum: vatavorum; vetustate militiae: vetustatenneliae; inhabile: inhabitabile; arto: aperto.

Bij het eerste treffen streed men zonder echt handgemeen te geraken. Zowel met onverschrokkenheid als met vaardigheid ontweken of pareerden de Britanni met hun geweldige zwaarden en hun kleine schilden de werpspiesen van de onzen en slingerden zelf een regen van projectielen, tot Agricola vier cohorten Batavi en twee cohorten Tungri aanspoorde een lijf aan lijf gevecht met de zwaarden te beginnen. In deze strijdwijze waren zij zelf van oudsher onderlegd terwijl de vijand, die kleine

¹ER, I, p. 184.

schilden en geweldige zwaarden droeg, hierin moeilijkheden ondervond. Want de stompe zwaarden van de Britanni waren niet geschikt voor het kruisen der wapens en het strijden van man tegen man.

1. Deze paragraaf behandelt het aandeel van de Bataven en de Tungri in de slag op de mons Graupius tegen de Britanni die onder leiding stonden van Calgacus. Deze veldslag vond plaats in 83 of 84 p.C. Volgens K. Strobel dient de voorkeur gegeven te worden aan juli 84. In het voorjaar 85 wordt Agricola vervolgens door een tot nog toe onbekend gouverneur afgelost. W.S. Hanson plaatst deze gebeurtenis evenwel een jaar vroeger¹.

De genoemde cohortes Tungrorum zijn vermoedelijk dezelfde als diegene die ook in Hist., II, 14, 1 (= 1.3.4.) vermeld worden. Het gaat daar met zekerheid om de cohors I Tungrorum en de cohors II Tungrorum die ook later in Britannia geattesteerd worden².

1.3.4. *Historiae*, II, 14-15,4.

- P. CORNELIUS TACITUS, *Historiarum libri*, ed. H. HUEBNER, (Teubner), 1978.*

- P. CORNELII TACITI, *Historiarum libri*, ed. E. KOESTERMANN, (Teubner), 1969.

- CORNELII TACITI, *Historiarum libri qui supersunt*, ed. K. HERAEUS, 2 b., 1966 (=1929(6)).

- TACITE, *Histoires*, texte ét. et trad. par H. GOELZER (*Coll. G. Budé*), I, 1968(7); II, 1965(5).*

- TACITUS, *The Histories*, ed. C.H. MOORE (*Loeb Classical Library*), 1962.

14. Imminere provinciae Narbonensi in verba Vitellii adactae classem Othonis trepidi nuntii Fabio Valenti attulere; aderant legati coloniarum auxilium orantes. Duas Tungrorum cohortes, quattuor equitum turmas, universam Trevirorum alam cum Iulio Classico praefecto misit, e quibus pars in colonia Foroiuliensi retenta, ne omnibus copiis in terrestre iter versis vacuo mari classis adceleraret. Duodecim equitum turmae et lecti e cohortibus adversus hostem iere, quibus adiuncta Ligurum cohors, vetus loci auxilium, et quingenti Pannonii, nondum sub signis. Nec mora proelio....

15. Nec Vitelliani quamquam victi quievire: accitis auxiliis securum hostem ac successu rerum socordius agentem invadunt. Caesi vigiles, perrupta castra, trepidatum apud navis, donec sidente paulatim metu, occupato iuxta colle defensi, mox irrupere. Atrox ibi caedes, et Tungrarum cohortium praefecti sustentata diu acie telis obruuntur. Ne Othonianis quidem

¹Zie in detail met uitvoerige bibliografie K. STROBEL, *Nochmals zur Datierung der Schlacht am Mons Graupius*, in *Historia*, 36, 1987, p. 198-212; W.S. HANSON, *Agricola and the Conquest of the North*, 1991(2), p. 142.

²A.W. BYVANCK, *Excerpta*, p. 184; K. SCHERLING, *Tungri*, kol. 1356; R.M. OGILVIE & I. RICHMOND, p. 78; H. HEUBNER, p. 105; E. BIRLEY, in *BVBL*, 45, 1980, p. 82; K. STROBEL, in *ZPE*, 70, 1987, p. 281; W.S. HANSON, *Agricola*, p. 137.

incruenta victoria fuit.

Varianten: 14. adactae: audacta; tungrorum: tungurorum; universam trevirorum: universa mire virorum; quingenti: quingentis; 15. sidente paulatim: fidentes paulatim; tungrarum: tungurarum, tungricarum.

14. De dreiging van een aanval door de vloot van Otho op de provincia Gallia Narbonensis die reeds aan Vitellius de eed van trouw gezworen had, werd door angstige boden aan Fabius Valens gemeld. Spoedig waren gezanten van kolonies aanwezig die om hulp smeekten. Hij zond hun twee cohortes Tungri, vier ruiterskadrons, de hele ala Trevirorum onder leiding van praefectus Iulius Classicus. Een deel hiervan werd achtergelaten in de colonia Forioiuliensi (Fréjus) opdat de vloot geen raid zou uitvoeren terwijl de zee onbeschermd was, wanneer alle troepen over de weg te land verplaatst werden. Twaalf ruiterskadrons en een uitgelezen selectie uit de infanterie trokken tegen de vijand op. Hieraan voegde men een cohors Ligurum toe, vertrouwd met de plaatselijke omstandigheden, alsmede 500 Pannoniërs die nog niet bij een korps ingedeeld waren. De veldslag liet niet op zich wachten....

15. Hoewel verslagen, kwamen de Vitelliani niet tot rust: beroep doend op hun reserven stormden zij los op de vijand die zonder argwaan was en door het succes van het gebeuren onnadenkend handelde. De wachten werden vermoord, (de versterkingen van) het kamp doorbroken, het tumult bereikte de schepen totdat zij (Othoniani), terwijl de paniek geleidelijk verdween, weerstand boden op een nabijgelegen heuvel die zij bezet hadden (en) weldra gingen zij tot de tegenaanval over. De slachting daar was afschuwelijk en de praefecti van de cohortes der Tungri, die langdurig al vechtend stand hadden gehouden, werden geveld door werpspiesen. De overwinning was evenmin voor de Othoniani zonder bloedvergieten.

Tacitus, *Historiae*, II, 12, 1 - 15, 2 verhaalt de vlootexpeditie van Otho tegen Gallia Narbonensis. Spanje en Gallia Narbonensis waren voor Otho verloren gegaan daar beide zich bij Vitellius aangesloten hadden. Nadat het leger van Otho op 20 februari aan land was gekomen, trok het plunderend en moordend op. Waarschijnlijk kreeg Valens in Lucus, een stad in het gebied van de Vocontiërs (Luc-en-Diois, *Hist.*, I, 66) het bericht dat de Narbonensis door de Othoonse vloot bedreigd werd.

Op aanvraag van de bevolking besloot hij hulptroepen naar het bedreigde gebied te zenden waaronder ook 2 cohortes Tungrorum. Van deze troepen werd een deel naar Forum Iulii gezonden om de stad tegen een aanval vanuit zee te beschermen. De rest trok over land tegen de vijand op.

De veldslag had vermoedelijk te Luma (Mentone), ca. 9 km ten oosten van Cemenelum plaats. Na een bloedige strijd noteerde men grote verliezen aan beide zijden waarbij de 2 praefecti van de cohortes Tungrorum sneuvelen. De troepen van Vitellius lijdten de nederlaag.

Tot een verdere strijd komt het niet daar de Vitelliani zich in

Antipolis en de Othoniani in Albigaunum terugtrekken¹.

1. Legati coloniarum: gezanten uit Aquae Sextiae, Narbo Martius, Forum Iulii, Arelate, Baeterrae, Arausio, Valentia en Vienna².

2. Fabius Valens: afkomstig uit een ridderlijke familie van Anagnia (Latium, Italia) (TAC., Hist., III, 62). Hij werd onder Nero tot legatus legionis I (a. 68/69) te Bonn benoemd (TAC., Hist., I, 7, 52, 57; vgl. PLUT., Galba, 10, 22.) Op grond van zijn rol in de burgeroorlog werd hij tot consul suffectus (a. 69) benoemd. Kort hierna werd hij echter in de burgeroorlog gedood³.

3. Iulius Classicus: praefectus alae Trevirorum, hier blijkbaar aan het hoofd van een detachement dat bestond uit twee cohortes Tungrorum, vier turmae equitum en een ala Trevirorum⁴.

4. cohortes Tungrorum: dezelfde als de cohortes I en II Tungrorum uit Britannia. De grafsteen CIL, XII, 16 uit Vence (Vintium) in de Alpes Maritimae heeft betrekking op een soldaat van de cohors I Tungrorum⁵.

1.3.5. *Historiae*, II, 28, 1.

Igitur nuntio adlato pulsam Trevirorum alam Tungrosque a classe Othonis et Narbonensem Galliam circumiri, simul cura socios tuendi et militari astu cohortes turbidas ac, si una forent, praevalidas dispergendi, partem Batavorum ire in subsidium iubet.

Dus nadat de boodschap overgebracht was dat de ala Trevirorum en de Tungri door de vloot van Otho verdreven waren en Gallia Narbonensis geblokkeerd werd, beval hij aan een deel van de Batavi te hulp te snellen, tegelijk uit zorg voor de bescherming van de bondgenoten en tevens om door een militaire list de oproerige en, indien zij één zouden zijn, te sterke cohorten, te verspreiden.

1. Tungri: bedoeld worden de cohortes Tungrorum, zie 1.3.4.

1.3.6. *Historiae*, IV, 15, 11.

Signa vexillaque et quod militum in superiorem insulae partem congregantur, duce Aquilio primipilari, nomen magis exercitus quam robur; quippe viribus cohortium abductis Vitellius e

¹Zie K. HERAEUS, p. 144; H. HEUBNER, *Tacitus*, II, 1968, p. 57-64.

²H. HEUBNER, *Tacitus*, II, p. 67.

³G. ALFÖLDY, *Legionslegaten*, p. 8-9; H. DEVIJVER, *PME*, F 16.

⁴Vgl. H. HEUBNER, *Tacitus*, II, p. 60. Zie PIR, IV(2), p. 199, n. 267; R. SAXER, *Vexillationen*, n. 21, p. 16; H. DEVIJVER, *PME*, I 46.

⁵Zie K. HERAEUS, p. 144; K. SCHERLING, *Tungri*, kol. 1356. Zie ook 2.15.1.1.

proximis Nerviorum Germanorumque pagis segnem numerum armis oneraverat.

Varianten: germanorumque; tungrorumque; gugernorumque; cugernorumque.

De veldtekens en de vaandels en al wat er aan manschappen was, stond verzameld op het hoogste deel van het eiland onder leiding van de primipilaris Aquilius. Het was meer een leger in naam dan in kracht; omdat de elite van de cohorten weggetrokken was, had Vitellius uit de nabijgelegen dorpen der Nervii en Germani een onverschillige troep bewapend.

1. Tacitus, *Historiae*, IV, 12, 1 - 37, 3 behandelt de opstand der Bataven (69/70) die eindigt met de nederlaag van Civilis. Tijdens deze opstand heeft een cohors Tungrorum de zijde gekozen van Civilis¹.

2. Germanorum: varianten zijn hier Gugernorumque (Ritter), Cugernorumque (Müller), Tungrorumque (C. Heraeus). De gebruikte teksteditie (H. Goelzer) verkoos hier de variant Tungrorumque. De meeste commentatoren verkiezen evenwel Germanorumque. Onder de term Germani die Tacitus hier mogelijk aanwendt, kan men evenwel de Tungri en de naburige kleinere stammen verstaan. Tacitus blijkt in ieder geval wel degelijk te weten dat Germani in de letterlijke betekenis in feite niet meer voorkomt (*Germania*, II, 5). De Tungri worden bovendien in *Historiae*, IV 66 en 79 naast de Nervii genoemd².

3. primipilaris: na het afzwaaien voerden de primipili de eretitel primipilaris. Diegenen met een bijzondere militaire kwalificatie vormden te Rome een numerus primipilarius, een korps van hogere stafofficieren. Zij werden in de grensverdediging ingezet als praefecti levis armaturae, praefecti civitatum en eventueel als bevelhebbers van alae en cohortes auxiliorum. In hun loopbaan is duidelijk een evolutie waarneembaar. Na Nero richt hun carrière zich vooral op de functie van praefectus castrorum en de verschillende tribunaten te Rome. Hierop worden weinig uitzonderingen geattesteerd³.

4. Aquilius: hier gebruikt als cognomen, naam van Romeins -

¹Zie H. HEUBNER, *Tacitus*, IV, p. 33-36. Betreffende de opstand der Bataven, zie E.M. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 67 e.v., vooral R. URBAN, *Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus* (Trierer Historische Forschungen, 8), 1985.

²K. HERAEUS, p. 99; ER, I, p. 215; K. SCHERLING, *Tungri*, kol. 1348; W. SPREY, *Tacitus over de opstand der Bataven*, 1953, p. 44-45; H. HEUBNER, *Tacitus*, IV, p. 47; G.E.F. CHILVER & G.B. TOWNEND, *Commentary on Tacitus*, p. 37; H. VAN SOESBERGEN, in *Helinium*, 11, 1971, p. 247-248. Zie daartegenover E. NORDEN, *Germanische Urgeschichte*, p. 402-403.

³Zie A. VON DOMASZEWSKI, *Rangordnung*, p. 116; B. DOBSON, *Primipilares*, vooral ook p. 66.

mediterrane herkomst, vgl. Aquilus¹.

1.3.7. *Historiae*, IV, 16, 3-4.

Ubi insidiae parum cessere, ad vim transgressus Canninefates Frisios Batavos propriis cuneis componit; directa ex diverso acies haud procul a flumine Rheno et obversis in hostem navibus, quas incensis castellis illuc adpulerant. Nec diu certato Tungrorum cohors signa ad Civilem transtulit, percussisque milites improvisa prodicione a sociis hostibusque caedebantur.

Varianten: acies: -ie; et: est; quas: quasi.

Toen zijn listen onvoldoende waren, ging hij (Civilis) over tot geweld en stelde de Canninefaten, de Frisii (en) de Bataven op in afzonderlijke wigvormige formaties. Aan de zijde van de tegenstander stelde men zich op in een rechte slaglinie, helemaal niet ver verwijderd van de Rijn, terwijl de schepen, die zij na het platbranden van de versterkte posten daarnaar toe gebracht hadden, zich voor de vijand vertoonden.

Na een kort gevecht gaf een cohors Tungrorum de veldtekens aan Civilis over. De soldaten, geschokt door deze onvoorziene overgave, werden door bondgenoten en vijanden afgeslacht.

1. cohors Tungrorum: mogelijk gaat het hier om de cohors III Tungrorum. Na de opstand van Civilis overleefde deze eenheid de reorganisatie van keizer Vespasianus niet en werd waarschijnlijk ontbonden².

1.3.8. *Historiae*, IV, 55, 4.

Hi secretis sermonibus animos ceterorum scrutari, ubi quos idoneos rebantur conscientia obstrinxere, in colonia Agrippinensi in domum privatam conveniunt; nam publice civitas talibus inceptis abhorrebat; ac tamen interfuere quidam Ubiorum Tungrorumque.

Varianten: secretis: -ti; scrutari: -tati; conscientia: -tiam; obstrinxere: obstrix-; publice: -cae.

Dezen nu peilden tijdens geheime gesprekken naar de gezindheid van de overigen. Zodra zij lieden, die zij geschikt achtten in medeplichtigheid hadden verstrikt, kwamen zij te Keulen in een privaat huis samen. Immers, de stad als zodanig verafschuwde officieel dergelijke plannen. En toch namen sommige Ubii en Tungri hieraan deel.

1. De Batavenrevolte ontbrandt in een hernieuwde hevigheid. De Galliërs sluiten zich bij de Bataven aan. Iulius Civilis, Iulius

¹I. KAJANTO, *Lat. Cogn.*, p. 64, 227; A. MÓCSY, *Nomenclator*, p. 26; H. SOLIN & O. SALOMIES, *Repertorium*, p. 294.

²G. ALFÖLDY, *Hilfstruppen*, p. 73; H. HEUBNER, *Tacitus*, IV, p. 48; G.E.F. CHILVER & G.B. TOWNEND, *Commentary on Tacitus*, p. 37.

Classicus, Iulius Tutor, een Trevir en Iulius Sabinus, een Lingoon, beramen het komplot. Nadat zij een aantal medestanders voor hun plannen geronseld hadden, kwamen zij in een privaat huis in Keulen samen. In dit komplot waren ook Tungri betrokken¹.

1.3.9. *Historiae*, IV, 66.

Civilis societate Agrippinensium auctus proximas civitates adfectare aut adversantibus bellum inferre statuit. Occupatisque Sunucis et iuventute eorum per cohortes composita, quo minus ultra pergeret, Claudius Labeo Baetasiorum Tungrorumque et Nerviorum tumultuaria manu restitit, fretus loco, quia pontem Mosae fluminis anteceperat. Pugnabaturque in angustiis ambigue, donec Germani transnatantes terga Labeonis invasere; simul Civilis, ausus an ex composito, intulit se agmini Tungrorum et clara voce: "Non ideo", inquit, "bellum sumpsimus, ut Batavi et Treviri gentibus imperent: procul haec a nobis adrogantia. Accipite societatem: transgredior ad vos, seu me ducem seu militem mavultis". Movebatur vulgus condebantque gladios, cum Campanus ac Iuvenalis e primoribus Tungrorum universam ei gentem dedidere. Labeo, antequam circumveniretur, profugit.

Varianten: civilis: -li; agrippinensium: agripini; sunucis: suni-; baetasiorum: be-; anteceperat: ante ceperat; ambigue: -guae; transnatantes: trana-; intulit se: intulisse; non ideo: non dom; e: ei, ex.

Civilis, versterkt door de deelneming van de Agrippinenses, besloot de nabijgelegen civitates voor zich te winnen of de tegenstanders de oorlog te verklaren. En nadat hij de Sunuci bezet had en hun jeugd in cohortes georganiseerd, bood Claudius Labeo, om hem te verhinderen nog verder op te rukken, met een haastig geronselde bende Baetasii, Tungri en Nervii weerstand. Labeo steunde op zijn positie vermits hij voor de tegenstander de brug over de Maas bezet had. Er werd slag geleverd op nauw begrensde terrein zonder dat er een beslissing werd geforceerd, totdat overzwemmende Germanen Labeo vol moed in de rug aanvielen. Tegelijk stormde Civilis, gedurfd, of zorgvuldig afgesproken, op de colonne Tungri af en riep met heldere stem: "Niet daarom zijn wij de oorlog begonnen opdat Batavi en Treveri over volkeren heersen: een dergelijke arrogantie is ver van ons. Aanvaardt het bondgenootschap! Ik stap over tot jullie partij als aanvoerder of als soldaat zoals jullie het liefst willen. De menigte werd onrustig en stak de zwaarden in de schede, toen Campanus en Iuvenalis uit de leidinggevende rangen der Tungri heel hun stam aan hem overgaven. Labeo sloeg op de vlucht voordat men hem kon omsingelen.

1. Iulius Civilis: dux Batavorum, praefectus cohortis².

¹Vgl. ook P.G. VAN SOESBERGERN, in *Helinium*, 11, 1971, p. 247.

²PIR, IV(2), p. 199, n. 264; H. DEVIJVER, *PME*, I 45.

2. Claudius Labeo: nobilis Batavorum, praefectus alae Batavorum¹.

3. tumultuaria manu: onregelmatige lichteningen bij de lokale bevolking naast de reguliere auxilia. Zie eveneens de tumultuari-ae Belgarum cohortes die Tacitus ook auxilia Gallorum noemt. Deze eenheden waren zoals uit deze passage blijkt weinig betrouwbaar en hun slagkracht was gering².

4. Campanus: naam van Romeins-mediterrane herkomst. Deze persoon wordt enkel hier geattesteerd³.

5. Iuvenalis: naam van Romeins-mediterrane herkomst. Deze persoon wordt enkel hier geattesteerd⁴.

6. e primoribus Tungrorum: W. Meyers besluit uit deze passage dat Campanus en Iuvenalis belangrijke functies bekleedden binnen de civitas Tungrorum⁵.

1.3.10. *Historiae*, IV, 79, 5.

Sed legionem terrestri itinere Fabius Priscus legatus in Nervios Tungrosque duxit, eaeque civitates in deditionem acceptae...

Varianten: eaeque: ea aequae; acceptae: -te.

Maar de legaat Fabius Priscus leidde het legioen via de weg over land naar de Nervii en de Tungri en aanvaardde de overgave van deze civitates.

1. Fabius Priscus: wordt geïdentificeerd met M. Fabius Priscus, IIII vir viarum curandarum, tribunus van de legio I, quaestor in Achaia en legatus legionis XIV geminae⁶.

2. terrestri itinere: bedoeld wordt de weg van Boulogne-sur-Mer

¹PIR, II(2), p. 210, n. 906; H. DEVIJVER, *PME*, C 150; G.E.F. CHILVER & G.B. TOWNEND, *Commentary on Tacitus*, p. 68.

²TAC., *Hist.*, IV, 20 en 25. Vgl. H. CALLIES, *Truppen*, p. 150; G. ALFÖLDY, *Hilfstruppen*, p. 77-79.

³I. KAJANTO, *Lat. Cogn.*, p. 190; A. MÓCSY, *Nomenclator*, p. 63; H. SOLIN & O. SALOMIES, *Repertorium*, p. 307; E. STEIN, *RE*, III, kol. 1440, nr. 14; H. HEUBNER, *Tacitus IV*, p. 151.

⁴E. KAJANTO, *Lat. Cogn.*, p. 300; A. MÓCSY, *Nomenclator*, p. 155; H. SOLIN & O. SALOMIES, *Repertorium*, p. 347; E. STEIN, in *RE*, X, 1919, kol. 1356, nr. 38; H. HEUBNER, *Tacitus IV*, p. 151.

⁵Zie W. MEYERS, *Administration*, p. 125.

⁶Zie GROAG, in *RE*, VI, 1909, kol. 1845; G. ALFÖLDY, *Legionslegaten*, p. 10-11; H. HEUBNER, *Tacitus IV*, p. 173; G.E.F. CHILVER & G.B. TOWNEND, *Commentary on Tacitus*, p. 82.

over Bavai en Tongeren naar Keulen¹.

¹Zie K. HERAEUS, p. 170; H. HEUBNER, Tacitus IV, p. 173; G.E.F. CHILVER & G.B. TOWNEND, Commentary on Tacitus, p. 82.

1.4. Hyginus, De condicionibus agrorum.

- Lachmann, p. 123 = Thulin, p. 86, 10.
- ER, I, p. 283.*

Item dicitur in Germania in Tungris pes Drusianus, qui habet monetalem pedem et sescunciam.

Eveneens zegt men dat de pes Drusianus die één en een achtste standaardvoet heeft, in Germania bij de Tungri gebruikt wordt.

Het gaat hier om een lengte-eenheid die door de gromaticus Hyginus als 1 pes + 1/8 pes overgeleverd wordt en bij de Tungri gebruikt werd. Traditioneel wordt de pes Drusianus in verband gebracht met Drusus, stiefzoon van keizer Augustus. Drusus werd in 13 v.Chr. als stadhouder van Tres Galliae aangesteld. In die hoedanigheid hield hij hier een census. Voorafgaande aan de heffing van het tributum soli werd een landmeting doorgevoerd. Deze dient tevens gezien te worden in het licht van de nieuwe organisatie van deze gebieden door Augustus. Augustus had trouwens ten tijde van deze werkzaamheden 3 jaar (16-13 v.Chr.) in de provincie doorgebracht en had daarna de taak aan Drusus overgelaten. De toewijzing van het gebied der Eburonen aan de Tungri dient waarschijnlijk in deze periode geplaatst te worden. Vandaar dat deze notitie van Hyginus met de reorganisatie van Augustus en de census van Drusus in verband gebracht werd¹. Volgens E. Pfeiffer gaat het evenwel om een verkeerde schrijfwijze van pes drusianus: voet van de druïden of de officiële lengte-eenheid waarover de druïden waakten². Opmerkelijk is de uitdrukking "in Germania in Tungris". Deze moet teruggaan tot de tijd van de administratieve reorganisatie van de nieuwe provincies, wanneer men nog sprak van de Germani cisrhenani. Men mag immers aannemen dat sedert de administratieve reorganisatie van onze gewesten door Augustus de Tungri tot Gallia Belgica gerekend werden³.

¹Zie F. HULTSCH, Drusianus pes, in RE, V, 1905, kol. 1740; K. SCHERLING, Tungri, kol. 1348; E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 400; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 19.

²E. PFEIFFER, Die alten Längen- und Flächenmasse, ihr Ursprung, geometrische Darstellungen und arithmetische Werte, 1986, p. 72, 85 en 527 e.v.

³Zie E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 400; E. STEIN, Beamten, p. 17, ook n. 87 & 88. Evenwel B.H. STOLTE, Religiösen Verhältnisse, p. 593. Vgl. met het opschrift van Bulla Regia uit 161-169 = 2.13.1.1.

1.5. Ptolemaeus, Geographica, II, 9, 4-6.

- ER, I, p. 312*

Μεθ' οὗς (Ἀμβιανούς) οἱ Μορινοὶ, ὧν πόλις μεσόγειος Ταρουάννα
κγ' γ' νβ' ζ' γ'.

Εἶτα μετὰ τὸν Ταβούλαν ποταμὸν Τούνγροι καὶ πόλις αὐτῶν Ἄτουάτου-
κον κδ' ζ' νβ' ζ' γ'

Εἶτα μετὰ τὸν Μόσαν ποταμὸν Μενάπιοι καὶ πόλις αὐτῶν Κάστελλον
κε' νβ' δ'.

Varianten: οἱ Μορινοὶ: ὀμορινοὶ, οἰμορηνοὶ; ὧν πόλις μεσόγειος
πρὸς ἀνατολὰς, ὧν πρὸς ἀνατολὰς μεσόγειος, πρὸς ἀνατολὰι ὧν
πόλις; Ταρουάννα: τιαρουάννα, ταρουάνα; Ταβούλαν: ταβούλλαν,
ταβούδαν; Τούνγροι: τούνγρι, τούγροι; αὐτῶν: om.; Ἄτουάτουκον:
ἀτουάκουτον, ἀτουάκουκτον, ἀτουάκουστον.

Na dezen (Ambiani) de Morini, waarvan de stad Tarvanna (Thérouan-
ne) in het binnenland gelegen is.

Vervolgens na de rivier Tabula (Schelde ?) de Tungri en hun stad
Atuatuca.

Vervolgens na de rivier de Maas de Menapii en hun stad Castellum.

1. Ptolemaeus (2de eeuw) maakt een duidelijk onderscheid tussen
Belgica (II, 9, 1 e.v.) en Germania (II, 9, 8). Hij situeerde de
Tungri in Gallia Belgica en laat bijgevolg er geen twijfel over
bestaan dat de civitas Tungrorum tot Gallia Belgica hoorde. Dit
wordt bevestigd door het opschrift uit Bulla Regia (= 2.13.1.
1.)¹.

¹ER, I, p. 312-313; L. VAN DE WEERD. in AC, 4, 1935, p. 178; E.M.
WIGHTMAN, Gallia, p. 54.

1.6. Historia Augusta: vita Pertinacis, XI, 8-9.

- Scriptores Historiae Augustae, 2 dln., ed. E. HOHL, Leipzig, 1927; bewerkt door C. SAMBERGER & W. SEYFARTH (Teubner), 1971 (= 1965).*
- Idem, ed. trad. D. MAGIE, 3 dln. (The Loeb Classical Library), 1960-1961 (= 1921-1932).
- ER, I, p. 364.

Verum cum (milites) ad interiora (Palatii) prorumperent, Pertinax ad eos processit eosque longa et gravi oratione placavit. Sed cum Tausius quidam, unus e Tungris, in iram et in timorem milites loquendo adduxisset, hastam in pectus Pertinacis obiecit.

Varianten: processit: praecessit; cur: cum; Tausius: cirasius; in timore: timorem, tumorem.

Maar toen (de soldaten) zich met geweld een weg wilden banen naar meer naar binnen gelegen delen (van de Palatijn) liep Pertinax hen tegemoet en bedaarde hen met een lange en ernstige redevoering. Maar toen een zekere Tausius, een Tunger, door te spreken de soldaten in een toestand van woede en vrees had gebracht, wierp hij een lans in de borst van Pertinax.

1. Tausius: naam van Keltische oorsprong¹. Het gaat mogelijk om een equus singularis Augusti². Zij vormden de keizerlijke bereden lijfwacht met als belangrijkste opdracht de escorte en bescherming van de keizer. Tijdens de 3de eeuw werd ca. 70 % gerecruteerd in de Balkan.

¹A. HOLDER, Sprachschatz, II, kol. 1773; L. WEISGERBER, Rhenania, p. 123, 126, 278, 279, 283.

²Zie M. BANG, Die Germanen, p. 86; K. SCHERLING, Tungri, kol. 1350; A. WANKENNE, in EC, 33, 1965, p. 162. Betreffende de singulares, zie M.P. SPEIDEL, Die Equites Singulares Augusti, 1965, over Tausius bijzonder p. 89, n. 569: "Der Mörder des Pertinax, Tausius quidam, unus ex Tungris, kann, muss aber nicht ein e.s. gewesen sein"; IDEM, Guards; F. GROSSO, Equites singulares Augusti, in Latomus, 25, 1966, p. 900 e.v., bijzonder p. 903, n. 4: "Ma anche Tausius, quando vibro l'asta contro Pertinace non era cavallo, nè per questo mi sembra che lo Speidel neghi la sua appartenenza agli equites"; R.W. DAVIES, Singulares and Roman Britain, in Britannia, 7, 1976, p. 139; C.L. BALUTA, Pedites et equites singulares in Dacia, in Roman Frontier Studies, 1979 (1980), p. 831-840. Zie ook 2.2.4.3. en 2.6.6.1.

1.7. Historia Augusta: vita Cari, Carini et Numeriani, XIV, 2.

- ER, I, p. 372.

- Scriptores Historiae Augustae, ed. E. HOHL, Leipzig, 1927;
bewerkt door C. SAMBERGER & W. SEYFARTH (Teubner), 1971 (=1965)*.

Cum Diocletianus apud Tungros in Gallia in quodam caupona moraretur in minoribus adhuc locis militans

Toen Diocletianus bij de Tungri in Gallia in een herberg verbleef terwijl hij daar zijn legerdienst vervulde in de nog lagere rangen ...

1. apud Tungros: d.w.z. in Atuatuca Tungrorum. De tekst impliceert duidelijk dat op het einde van de 3de eeuw de civitas Tungrorum nog steeds tot Gallia Belgica behoorde hetgeen reeds in het verleden bevestigd werd door het opschrift van Bulla Regia (= 2.13.1.1.).

1.8. Ammianus Marcellinus.

- Ammien Marcellin, Histiore, I (Livres XIV-XVI), ét. et trad. par E. GALLETIER ET J. FONTAINE, (Collection G. Budé), 1968.*
- Ammianus Marcellinus, Res Gestae, I, ed. W. SEYFARTH, (Teubner), 1978.*
- ER, I, p. 426.

1.8.1. Historiae, XV, 11, 7.

At nunc numerantur provinciae per omnem ambitum Galliarum: secunda Germania, prima ad occidentali exoriens cardine, Agrippina et Tungris munita, civitatibus amplis et copiosis.

Varianten: exoriens: exordiens, et orientis; tungris: tungri.

Maar nu worden de provincies opgenoemd over de hele omvang van Gallia: Germania secunda dat als eerste vanaf de westelijke grens te voorschijn komt, beschut door Keulen en Tongeren, uitgestrekte en rijke steden.

1. Tungris: d.w.z. Atuatuca Tungrorum. Wanneer vanaf ca. het midden van de 3de eeuw de zgn. Germaanse invallen een aanvang nemen, worden ook onze gewesten niet gespaard. Ook Tongeren heeft onder deze onlusten te lijden gehad. De stadsmagazijnen aan de zuidwest-zijde van de stad werden omstreeks die tijd aan hun lot overgelaten. De brandlaag uit de 3de eeuw, die in de Kielenstraat indirect kan aangetoond worden, is hiervan de getuige. Mogelijk houden ook een aantal inhumaties, blijkbaar met weinig zorg uitgevoerd, hiermee verband¹.

Ondanks deze moeilijke politieke situatie noemt Ammianus Marcellinus Tongeren in het derde kwart van de 4de eeuw, samen met Keulen, een rijke en welvarende stad. Tongeren moet blijkbaar deze troebelen snel te boven zijn gekomen. Dit blijkt trouwens ook uit talrijke graven afkomstig van de zuidwest-necropool van de stad².

Op het einde van de 3de eeuw voerde Diocletianus belangrijke bestuurlijke hervormingen door. Hiertoe moet ook de nieuwe bestuursindeling gerekend worden, waardoor de civitas Tungrorum onder de provincie Germania Secunda ressorteerde³.

¹Zie J. MERTENS & W. VANVINCKENROYE, Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren, 1975; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 63 e.v.; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 113.

²Zie vooral W. VANVINCKENROYE, Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren, 1963; IDEM, Enkele Romeinse graven uit Tongeren, 1970; IDEM, De Romeinse Zuid-westbegraafplaats van Tongeren: opgravingen 1972-1981, 1984; IDEM, Tongeren, p. 63 e.v.

³Zie bv. W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 64; B.H. STOLTE, Religiösen Verhältnisse, p. 593.

1.9. Notitia Dignitatum Occidentis, XL.

- ER, I, p. 572.*

Dux Britanniarum.

Sub dispositione viri spectabilis ducis Britanniarum:---
Praefectus numeri Nerviorum Dictensium, Dicti;---.
Item per lineam valli:--- Tribunus cohortis primae Frixagorum,
Vindobala;--- Tribunus cohortis primae Batavorum, Procolitia;
Tribunus cohortis primae Tungrorum, Borcovicio;---.

De dux van Britannia.

Ter beschikking van de aanzienlijke dux van Britannia:--
praefectus numeri Nerviorum Dictensium, te Dicti;--.
Evenzo langs de lijn van de verdedigingswal:-- Tribunus cohortis
I Frixagorum, te Vindobala;-- tribunus cohortis I Batavorum, te
Procolita; de tribunus cohortis I Tungrorum, te Borcovicio.

Borcovicio: Housesteads, Britannia.

1.10. Procopius.

- PROCOPII CAESARENSIS opera omnia, ed. J. HAURY & G. WIRTH, 4 dln., (Teubner), 1962-1964 (=1905-1913).*
- Prokop, Gotenkriege, ed. O. VETH (Tusculum), 1978(2).*
- RIESE, XIII, 144.*

1.10.1. De bello Gothico, 1, 12.

Μετὰ δὲ αὐτοῦς ἐς τὰ πρὸς ἀνίσχοντα ἡλιον Θόρυγγοι Βάρβαροι, δόντος Αὐγούστου πρώτου βασιλέως, ἰδρύσαντο. Καὶ αὐτῶν Βουργουνξίονες οὐ πολλὰ ἀποθεν πρὸς νότον ἀνεμον τετραμμένοι φκουν.

Na hen in de oostelijke richting woonden de barbaren die men Thoringi (Tungri ?) noemt, in de streek die Augustus, de eerste keizer, koning, hun toegewezen heeft. En niet ver van dezen in het zuiden woonden de Burgundiones.

1. Thoringi: Germaanse stam in Midden-Duitsland. Zij worden voor het eerst bij Vegetius op het einde van de 4de eeuw vermeld¹. Procopius verwart hun met de Tungri en vermeldt bijgevolg foutief dat Augustus hen land toegewezen heeft. De tekst is duidelijk een verwijzing naar de administratieve reorganisatie die keizer Augustus samen met Agrippa in Gallia en Germania doorgevoerd heeft. De aanzet hiertoe gebeurde waarschijnlijk tijdens het lange oponthoud van Augustus in deze gewesten in de jaren 16-13 v.Chr. De tekst van Procopius lijkt te impliceren dat Augustus de Tungri in het gebied van de Eburones gevestigd heeft (zie evenwel Tacitus, Germania, II, 5)².

¹A. FRANKE, in RE, VI A, kol. 640 e.v.

²Vgl. A. WANKENNE, in EC, 33, 1965, p. 159, bijzonder ook n. 30 met literaturopgave; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 59; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 20.

1.11. Iulius Honorius.

- ER, I, p. 555.*
- A. RIESE, Geographi Latini Minores, 1964 (= 1878).*

1.11.1. Cosmographia, 18-19.

Provincias quas habeat Oceanus occidentalis: -- Germania provincia, Belgica provincia, Galliae duae provincia, --.
Quae oppida in provinciis suis habeat Oceanus occidentalis: -- Gesoriacum oppidum, Ambiani oppidum, Tungri oppidum, Agrippini oppidum, -- Menapium.

Varianten: tungri: tundri, thungri.

De provincies die grenzen aan de westelijke Oceanus: -- Germania, Belgica, de twee Galliae --.
En de steden in de provincies van de westelijke oceanus zijn: -- Gesoriacum, de stad der Ambiani, de stad der Tungri, de stad der Agrippinenses, -- der Menapii.